

mevzu

sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences

e-ISSN 2667-8772

mevzu, Eylül/September 2024, s. 12: 479-504

Yeni Ateizmdeki İdeolojik Bilim Anlayışının Kelâmî Açından Kritiği
A Theological Critique of the Ideological Understanding of Science in the
New Atheism

Murat AKIN

Doç. Dr. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi,

İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı

Associate Professor, Zonguldak Bulent Ecevit University,

Faculty of Theology, Department of Kalam

murat.akin@beun.edu.tr.

ORCID: 0000-0003-1276-9215

DOI: 10.56720/mevzu.1469644

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 19 Nisan / April 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 10 Temmuz / July 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Eylül / September 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Eylül / September

Atıf / Citation: Akın, Murat. “Yeni Ateizmdeki İdeolojik Bilim Anlayışının Kelâmî Açından Kritiği”. *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (Eylül 2024): 479-504.

<https://doi.org/10.56720/mevzu.1469644>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC 4.0

Öz

Yüzyılımızın başlarında kökü itibariyle eski olmasına rağmen kullandıkları argüman ve vurgular sebebiyle kendilerinden sıklıkla bahsedilen yeni bir ateist akım ortaya çıkmıştır. Yeni ateizmde klasik ateizmdeki maddenin ezeli-liği, insanın evrimsel bir süreçle yaratılması ve kötülük olgusu yeniden for-müle edilerek dile getirilmekle yetinilmeyip aynı zamanda bilim de buna pa-yanda yapılarak suiistimal edilmektedir. İdeolojik bilim anlayışıyla yapılan faaliyetler ve buna bağlı olarak ileri sürülen argümanlar, birçok alan gibi inanç boyutunu da ilgilendirmektedir. Bu çalışmada son dönemlerde yeni ateizm vasıtasıyla farklı şekillerde kendini açığa çıkaran ideolojik bilimin an-lam ve işlevi konu edinilerek kelâmî açıdan kritiği yapılmaya çalışılacaktır. Özellikle yeni ateizmin, bilimi vasıta edinerek dine yönelik eleştirilerinden itikadî alanla sınırlı kalınıp bu açıdan yapılan eleştirilerin tutarlı olup olun-madığı tartışılacaktır. Bu düzlemde çalışmada bilim ve akılla beraber dinin de evrensel ve objektif birtakım konularda belirleyici olabileceği üzerinde duru-lacaktır. Din ile bilimin aynı ölçütlerle değerlendirilerek farklı neticeler alın-masının, izlenen yöntem ve alanlarının farklılığı açısından doğru olmadığı temellendirilmeye çalışılacaktır. Ayrıca ideolojik bilim anlayışının hem bilime hem de inanca yansıyan olumsuz tesirlerine değinilecektir. Sonuç olarak bili-min, ideolojik yaklaşım olmaksızın ele alındığında dinin karşıtı değil yeri gel-diğinde ona epistemik destek sağlayacağı düşünülmektedir. İşe bu düşünce-nin gerçekleşmesinin önündeki en büyük engellerden biri olan yeni ateizmin bilime yüklediği ideolojik yaklaşım, çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Yeni Ateizm, İdeoloji, Dinî Düşünce, İnanç.

Abstract

In the early part of the present century, a new atheist movement emerged which, although old in its origins, is often mentioned because of the argu-ments and emphases it uses. In the new atheism, the eternity of matter in the classical atheism, the creation of human beings through an evolutionary pro-cess and the phenomenon of evil are not only expressed in a new format, but science is also abused for this purpose. The activities carried out for the sake of an ideological understanding of science and the arguments put forward accordingly concern the dimension of faith as well as many other fields. In

this study, the meaning and function of ideological science, which has manifested itself in different ways in recent times, will be discussed and a theological critique will be tried to be made, especially through the new atheism and its negative reflection on faith. In particular, it will be discussed whether the criticisms of the new atheism against religion by using science as a tool are limited to the theological field and whether the criticisms made in this respect are consistent. At this level, this study will emphasize that religion, along with science and reason, can be determinative in some universal and objective issues. It will be tried to justify that evaluating religion and science with the same criteria and obtaining different results is not correct in terms of the difference in the methods and fields followed. In addition, the negative effects of the ideological understanding of science both in terms of damaging the position of science and in terms of faith will be mentioned. As a result, when science is handled without an ideological approach, it is thought to provide epistemic support to religion rather than being the opposite of it. One of the biggest obstacles to the realization of this idea is the ideological approach that the new atheism imposes on science which is the subject of this study.

Keywords: Kalâm, New Atheism, Ideology, Religious Thought, Belief.

Giriş

İdeoloji kavramı siyaset, ekonomi, kültür ve inançla ilgili alanlarda sıklıkla kullanılmaktadır. Farklı açılardan hareketle bu kavrama birçok anlam yüklenmektedir.¹ Şerif Mardin (ö. 2017), ideolojilerin “toplumsal/tarihsel/siyasal simgeleri aktarma, koruma, değiştirme işlevlerini kullanarak topluma yeni bir şekil ve anlam dünyası verme ve toplumsal düzenin aynı biçimde sürdürülmesi için dünya görüşünün korunmasını sağlama işlevlerini üstlendiklerini”² ifade etmiştir. Biz de çalışmamızda “ideoloji” kavramını, Mardin’in işaret ettiği doğrultuda; toplumsal hayata yeni bir şekil verme ve dünya görüşünün herkes tarafından benimsenmesini üstlenen anlayışı ifade edecek doğrultuda kullandık. Diğer bir ifadeyle Mardin’in izahlarından hareketle ideoloji kavra-

1 İdeoloji kavramına yüklenen farklı anlamlar için bk. Saniye Vatandaş, “İdeolojinin Doğuşu ve Bilim-Din Ekseninde Konumlanması”, *ARTS: Artuklu Sanat ve Beşeri Bilimler Dergisi* 4 (2020), 78.

2 Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji* (İstanbul: İletişim Yay., 1992), 25 vd.

masını, bir topluluk tarafından benimsenen siyasi anlamlar bütününden ziyade topluma yön veren anlayışlar veya inançlar anlamında kullandık.

Ateizmin, Tanrı'nın varlığına dair itirazları temelde üç husus üzerinde odaklanmakta olup bunların her birisi de bazı akımların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu hususlardan birincisi, maddenin ezeli olduğu fikridir ki bu, Materyalizm düşüncesinin temel iddiasıdır. İkincisi insanın evrimsel bir süreçle oluştuğu kabulüdür, bu da Darwinizmin temel iddiasıdır. Üçüncü husus ise merhamet sıfatının sahibi olan bir Tanrı ile kötülük olgusunun beraber düşünülmemeyeceği önyargısıdır ki bu da klasik dönemden beri ateizmin temel iddiası olmaktadır.³ İşte bu temel üç iddiayla beraber bir dördüncü husus vardır ki o da kökü itibarıyla eskiye dayanan ancak günümüzde daha çok ifade edilen "bilimin varlığıyla dinin yok olması gerektiği" düşüncesidir.⁴ Bu dördüncü husus ise yeni ateizm⁵ akımının temel iddiası olmaktadır.

Tarihsel süreçte ateizmin, bazen ideolojik bir ilke olarak savunulduğu ve politik bir hale dönüştürüldüğü de olmuştur. Mesela Karl Marx (ö. 1883), Friedrich Engels (ö. 1895) ve Lenin'in (ö. 1924) görüşlerinden hareketle kurulan sosyalist yönetimlerde ateizm, komünist partilerin propaganda aracı olarak

³ Geniş bilgi için bk. Fethi Kerim Kazanç, "Düşünce Tarihinde Ateizme Götüren Bir Neden Olarak Kötülük Sorunu", *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi*, ed. Cemalettin Erdemci vd. (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 193-199.

⁴ Bu konuda geniş izahlar için bk. Murat Akın, "'Bilimsel İlerlemeler Tanrı'yı Yok mu Ediyor?' Sorusu ve Kelâmî Açından Değerlendirilmesi", *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 6/2 (Aralık 2020), 701-730.

⁵ Klasik ateizmin argümanlarını yeni bir üslup ve vurguyla dile getiren yeni ateizmin organizeli bir şekilde oluştuğunu ifade eden Alper; Sam Harris'in 2004'te *İnancın Sonu* isimli kitabı, 2006'da Dawkins'in *Tanrı Yanlısı* ve Daniel Dennett'in *Büyükü Bozmak* isimli kitabı, 2007'de de Hitchnes'in *Tanrı Ulu Değildir* isimli kitaplarının çıktığına işaret etmektedir. Alper, ilgili çalışmasında bu kitapların hepsinin 21. yüzyılın ilk yıllarında kaleme alındığını, bu yıllarda da küresel terörizmin dünyaya dehşet saçtığını, 2001 yılında New York'ta İkiz Kulelere saldırı düzenlendiğini, 2004 yılında Madrid'de tren bombalandığını ve 2005 yılında Londra'da İngilizlerin 7/7 diye andıkları saldırıların gerçekleştiğini hatırlatmaktadır. Yeni-ateizm, eskiden beri teistlere karşı kullanılan sorulara sanki şimdiye kadar hiç tartışılmıyor gibi yer verirler. bk. Alper Bilgili, "Yeni Ateizm ve Eleştirisi", *Güncel Kelâm Tartışmaları -I-*, ed. Mehmet Bulgen-Enis Doko (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 183-199.

kullanılmıştır.⁶ Bu çalışmada ise daha çok bilimin yeni ateizm tarafından nasıl istismar edildiği ve ideolojileri doğrultusunda nasıl kullanıldığı incelenecektir. Bir yönüyle bu çalışmada ideolojik yaklaşımın nihayetinde bilime zarar verdiği üzerinde durulacaktır. Zira bilime, bilimin de kabul etmeyeceği “her şeyi çözebilme” misyonunun yüklenmesi son tahlilde bilimi insanlığa hizmet etme konumundan çıkartıp ideolojik görüşlerin kabul ettirilmesinde araç olarak kullanılır hale getirmiş olmaktadır. Aynı zamanda bilimin her konuda mutlak otorite kabul edilmesi, gereksiz aşırı güveni doğuracağı bunun da yeni keşifler yapmayı ve bilginin yenilenmesini engelleyeceği de düşünülmelidir. Bunun daha ileri safhası zamanla bilimsel olan bir husus eğer karşıdakinin ideolojisine uymayacaksa reddedilmesi gerektiği ile neticelenmesidir. Bu da bilim adına tutuculuğu ve donukluğu getirmiş olur.⁷ Bu bağlamda yeni ateizmin önemli simalarından hareketle örnekler verilerek mesele incelenecektir. Bunların başında öncelikle bilimin dinin karşısına konumlanması, çalışmalarında en net şekilde görülen ve İngiltere’de ders kitaplarında yaratılış teorilerinden akıllı tasarımdan bahsedilmemesi gerektiğini savunan yeni ateizmin öncü ismi Richard Dawkins gelmektedir. İkinci olarak daha çok zihin ve beyin konularında çalışan Daniel Dennett bilinmektedir. Üçüncü olarak İngiltere’de belli bir süre siyasetle meşgul olduktan sonra ABD’nin başlattığı Irak savaşını destekleyen daha sonra ABD vatandaşı ve aynı zamanda bir gazeteci olan Christopher Hitchens (ö. 2011) bilinmektedir. Son olarak Yeni ateizmin dördüncü önemli ismi ise felsefeyle meşgul olmanın yanı sıra nörobilim alanında doktora olan, ruh ve beden ayırımına tamamen karşı çıkarak bilimin temellendirdiği bir manevi anlayışı (!) dile getiren Sam Harris’dir. Bunlardan ayrı tabii ki birçok farklı isimler sayılabilmektedir. Bu bağlamda Türkiye’de de fikirleriyle bu anlayışa yakın olan Celal Şengör ismi de zikredilebilir.

Yeni ateizmin konu edindiği ve farklı açılardan ele alındığı birçok çalışma bulunmaktadır.⁸ Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla çalışmamızda ortaya

⁶ Aydın Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2002), 13.

⁷ Ahmet İnam, “Bilgi ve Hoşgörü”, *Journal of Human Science (İnsan Bilimleri Dergisi)* 1 (1989), 77-80.

⁸ bk. Kemal Batak, *Naturalizm Çıkmazı: Dennett’ten Dawkins’e Yeni Ateizm’in Felsefi Temelleri ve Teistik Eleştirisi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011); Alper Bilgili, *Bilim Ne Değildir? Yeni-Ateist Bilim Anlayışının Felsefi ve Sosyolojik Analizi* (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2018); Mehmet Şükrü Özkan, “Yeni Ateizmde Din Eleştirisi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/89 (Mart

koymayı hedeflediğimiz boyutuyla meselenin ele alındığına rastlanmamıştır. Şöyle ki gerek klasik ateizmin gerek yeni ateizmin görüşlerinin doğrudan eleştirileri yapılırken bu anlayışın bilimi ideolojiye dönüştürerek dinin karşısında konumlandırması yönü kelam ilmi açısından incelenmemiştir. Bu çalışmada yeni ateizm tarafından ideolojik hale dönüştürülen bilim anlayışı kelâmî açıdan kritik edilirken bir yandan da, günümüzde reel durum ele alındığında bu anlayış hedefine ulaşmış mıdır? Bilim veya bilim insanları kendilerine yüklenen “her şeyi çözebilme” yetkisine sahip mi? gibi sorulara da cevap aranacaktır. Çalışmamızda öncelikle ideolojik bilim anlayışının kısaca tarihi sürecinden bahsedilecektir. Daha sonra yeni ateizmin argümanlarını ideolojik bilim anlayışı üzerinden sunmalarının kritiği yapılacaktır.

1. İdeolojik Bilim Anlayışının Tarihsel Süreci

Modern çağda kullanıldığı şekliyle ideoloji kavramı, 14. yüzyılda başlayıp Aydınlanma çağı ile olgunlaşan bir dünya görüşü olarak kabul edilmektedir. Francis Bacon (ö. 1626), Claude Adrien Helvetius (ö. 1771) ve Etienne Bonnot de Condillac (ö. 1780) gibi filozoflar ideolojinin şekillenmesine ve gelişmesine önemli katkılar sağlamışlardır.⁹ Böylelikle modern algının ve ideolojilerin yaşam tarzlarına müdahale ettiği Aydınlanma dönemi, aynı zamanda ideolojilerin inşa edildiği dönem olmuştur.¹⁰ Bilim, doğayı anlamamızı ve tanımamızı sağlaması gereken aşamadan çıkartılıp sosyal ve ahlakî tüm meseleleri çözebilecek bir konuma getirilmiştir. İdeolojinin inşa edilmesini sağlayan etkenler ile bunlara zemin hazırlayan anlamsal ve işlevsel temelleri Aydınlanma düşüncesinde ve o dönemin din ile bilim etrafında dönen tartışmalarında bulmak mümkündür. Rönesans, Reform, Sanayi Devrimi ve nihayetinde Aydınlanma ile beraber meydana gelen toplumsal değişimde bilimin, dinin yerine ikame edildiği ve böylelikle ideolojik bilim anlayışının oluştuğu söylenebilir.

2019), 130-149; Emine Ögük, *Yeni Ateistlerin Yanılgıları* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2022). Sümeyra Turan, “Yeni Ateizmin Kur'an Algısı”, *Kur'an'ın Otantikliği*, ed. Halil Temiztürk- Halil İbrahim Delen (İstanbul: Ark Kitapları, 2023), 175-206;

⁹ Vatandaş, “İdeolojinin Doğuşu ve Bilim-Din Ekseninde Konumlanması”, 78.

¹⁰ Aydınlanma konusunda bir mukayese için bk. Osman Nuri Demir, “Mu'tezile Akılcılığı ve Aydınlanma Aklı: Akıl ve Ahlak İlişkisi Temelinde Bir Mukayese”, *Hitit İlahiyat Dergisi* 22/1 (Haziran 2023), 169-198.

Aydınlanma dönemi düşünürlerinden Saint Simon (ö. 1825) “okullarda kazandırılmış olan bilimsel görüşler, daha sonra onları kutsallaştıracak şekillere büründürmelidir” ifadeleriyle bilimin bir dogma haline gelmesinde rol oynamıştır.¹¹ Bu anlayış, bilimin insan eliyle kurgulanarak dinselleştirilmiş bir ideolojiye dönüştürüldüğüne işaret etmektedir.

Birçok sıkıntının giderilmesinde çare olarak düşünülen “ideoloji” kavramı, Fransız düşünür Antoine Destutt de Tracy (ö. 1836) tarafından sistematik bir anlamda kullanılmaya başlanmıştır.¹² İdeoloji, insan düşüncesini Tanrı’dan ayırmak için “idea” kelimesi ve pozitif bilimlere işaret eden “logy” kelimesinin birleşimiyle meydana gelmiştir.¹³ Kavramın anlamından hareket edildiğinde de işin içerisinde bilime yüklenen anlamın etkisini görmek mümkündür.

Daha sonra Auguste Comte’un (ö. 1857) üç hal kanunu ile (teolojik, metafizik ve pozitivist) kesin ve ispatlanmış bir “bilim çağı” başlatılarak “insanlık dini” olarak ifade edilen “pozitivizm” dinin esası kabul edilmiştir.¹⁴ İdeolojik bilim anlayışının gelişmesinde son derece etkin bir kişi olarak ifade edebileceğimiz Auguste Comte’un yaşadığı çağ, “olgu ve olayların arkasında gizli güçlerin değil, deney ve gözlem arayan bir çağ”¹⁵ olarak görmesi de bilim ve deneyin her şeyin tek ölçüsü olarak algılandığını göstermektedir. Böylelikle Saint-Simon tarafından ilk defa kullanıldığı belirtilen Pozitivizm kavramının, daha sonraki yıllarda Auguste Comte ile birlikte felsefi bir hareketin adı haline gelerek bir ideolojiye dönüştüğü söylenebilir. Bu ideolojik anlayış, düşüncenin her türlü metafizik boyuttan arındırılarak bilimin tek geçerli bilgi türü olarak kabul edilip olguların da sadece üzerinde inceleme yapılabilen objeler olduğunu savunmuştur.¹⁶ Zamanla bu yaklaşım, belirli bir alandan ziyade başta bilim olmak üzere sanat, edebiyat ve hukuk gibi farklı alanlarda savu-

¹¹ Roger Garaudy, *Yobazlıklar*, çev. Cemal Aydın (İstanbul: Türk Edebiyat Vakfı Yayınları, 2017), 20.

¹² Halis Çetin, *Çağdaş Siyasal Akımlar* (Ankara: Orion Yayınları, 2007), 1.

¹³ Çetin, *Çağdaş Siyasal Akımlar*, 1-2.

¹⁴ Garaudy, *Yobazlıklar*, 21.

¹⁵ Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş* (Ankara: Vadi yayınları, 1996), 51.

¹⁶ Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi* (Ankara: Hece Yayınları, 2002), 17.

nulan bir düşünce biçimine dönüşerek, din alanında da bilimsel bir yöntem olarak kullanılması gerektiği savunulmuştur.

Sonraki süreçte bilimin bir ideolojiye dönüştüğünü söyleyen Feyerabend (ö. 1994), Batı'da bilim eğitimi eleştirerek, "Ortaçağ'da din nasıl öğretiliyorsa bilimin de öyle öğretildiğini" söylemektedir.¹⁷ Bu durum, günümüz sosyal bilimlerinde tartışılan birçok meselede kendisini hissettirmektedir. "Sosyal bilimler alanında "bilimsellik" zırhı ile gizlenen bu anlayış, Batı-dışı toplumlara, sorunlarının tek geçerli çözümü olarak sunuluyor."¹⁸ Yine C. P. Snow da (ö. 1980) bilimin üstünlüğüne işaret ederek, kendimiz ve yaşadığımız dünya hakkındaki bilgileri geliştirmenin tek yolunun bilim olduğunu belirtmektedir.¹⁹

Jürgen Habermas (d. 1929) da bilim ve tekniğin ideolojiye dönüşmesini dile getirdiği eserler yazmıştır.²⁰ Bu meyanda günümüzde dini veya seküler fark etmeden her yönetimin teknolojiye aşırı önem verdiği görülmektedir. Bu durum, alanda yapılan çalışmalara "artık teknolojinin iktidar olduğunu" ifade ettirecek şekilde yansımaktadır.²¹ Garaudy de (ö. 2012), bu durumu "ilerlemeyi ve teknik aklı yeni bir din yaparak sanayiciler ve mühendisler iktidarına ideolojik bir temel kazandırma ülküsüyle ortaya atıldıklarını"²² ifade ederek açıklamaktadır. Bu durum günümüzde bilginin yerini teknolojinin almaya başladığını da göstermektedir. Diğer taraftan teknolojinin de kendi ürünü olduğu bilimde, bilginin göz ardı edildiği ve teknolojik ürünlerin adeta onun kaynağındaki bilgiden kopartılarak birer ticari metaya dönüştürülerek kutsallaştırıldığı söylenebilir. Bugün, ideolojisi veya inancı fark etmeksizin, bütün ülkelerin yüksek teknolojiyi elinde bulundurmaya istedikleri ve bu doğrultuda çalıştıkları görülmektedir. Bunun sonucunda devletler ve bireyler açısından

¹⁷ Paul K. Feyerabend, "Toplum, Bilime Karşı Nasıl Korunmalı?", çev. Ömer Madra, *Gergedan Dergisi* 2 (1987), 47.

¹⁸ Yücel Bulut, *Oryantalizmin Eleştirel Kısa Tarihi* (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2002), 10.

¹⁹ Brian Ridley, *Bilimin Sınırları Bilimin Doğası Üzerine Soruşturmalar*, çev. Orhan Tuncay (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022), 13.

²⁰ bk. Jürgen Habermas, *İdeoloji Olarak Teknik ve Bilim*, çev. Mustafa Tüzel (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1993).

²¹ Habermas, *İdeoloji Olarak Teknik ve Bilim*, 10 vd.

²² Garaudy, *Yobazlıklar*, 20.

iktidar olan artık teknolojidir.²³ Tabi burada eleştirilen husus, araç olmaktan çıkartılıp amaç haline getirilen teknolojik boyuttur. Yoksa din, insanlığın faydasına olan ve araç olarak kullanılan teknolojik ilerlemelere karşı değildir.

Bilimin ideolojiye büründürülerek dinin karşısına konumlanmasının en net şekilde uygulandığı son aşama ise yukarıda da bahsedilen Dawkins, Daniel Dennett, Christopher Hitchens ve Sam Harris gibi modern dönem yeni ateistlerde görülmektedir. İsimlerini saydığımız bu kişilere göre bilim, tamamen akla uyarken ve sorgulanabilirken din ise tamamen akıl dışı ve dogmatik olarak kabul edilmektedir.²⁴ Mesela Dawkins, üzerinde en çok durduğu konulardan olan evrim teorisini kabul etmeyenleri aşırı derecede eleştirmekle yetinmemekte evrimi, Tanrı'nın canlıları yaratmakta kullandığı bir araç veya yöntem olarak gören kişilere bile tahammül etmemektedir.²⁵ Muhtemelen bundan dolayı Dawkins'e göre, önceleri ateist iken daha sonra Tanrı'nın varlığına inanan Antony Flew (ö. 2010), "satılmış ve delirmiş" birisidir.²⁶ Aynı şekilde gerek Dawkins gerekse Dennett'e göre evrim teorisini kabul etmeyen kişiler "bilimi" reddettiklerinden dolayı cahil ve kötü insanlar iken kendileri yani evrim teorisini kabul edenler ise toplumun elit kesimini oluşturmaktadırlar.²⁷ Dawkins, Daniel Dennett, Christopher Hitchens ve Sam Harris gibi yeni ateizmin temsilcilerinin bir Tanrı'nın olabirliğini kabul etmemekle yetinmeyip inananlara saygı gösterilmemesi gerektiğini dile getirmeleri²⁸ meselenin bilimsel olmaktan çıkartılıp tamamen ideolojik bir hale büründüğünü göstermektedir. Burada ideolojik olarak ele alındığından dolayı Çınar'ın da çalışmalarında benzer şekilde dile getirdiği şu türden sorular akla gelebilmektedir:

²³ Adviye Erbay, "Bilim ve İdeoloji: Tekniğin İktidarı", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11/2 (2009), 1-11.

²⁴ Daniel Denett, *Darwin'in Tehlikeli Fikri Evrim ve Hayatın Anlamı*, çev. Aybey Eper-Bahar Kılıç (İstanbul: Alfa/Bilim Yay., 2013), 18-38; Sam Harris, *İnancın Sonu*, çev. Tunç Tuncay Bilgin (İstanbul: Kuzey Yayınları, 2014), 19-50; Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, çev. Kalisto Tunç Tuncay Bilgin (İstanbul: Kuzey Yayınları, 2008), 122.

²⁵ Richard Dawkins, *Kör Saatçi*, trc. Feryal Halatçı (Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, 2004), 180.

²⁶ Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 73, 81, 85.

²⁷ Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 11-13; Bilgili, *Bilim Ne Değildir? Yeni-Ateist Bilim Anlayışının Felsefi ve Sosyolojik Analizi*, 46.

²⁸ Wired Magazine, "The Church of the Non-Belivers" (Erişim 13 Şubat 2024).

Acaba Dawkins veya Dennett, bilimsel olarak ispatta bulunduktan sonra mı inançsızlığı seçtiler yoksa bir türlü inanamadığı için meseleyi ideolojiye dönüştürdüklerinden mi bu tür görüşler kendilerine mantıklı gelmektedir?²⁹ Bu yaklaşımlarda da görüldüğü üzere evrim teorisi, yeni ateizmdeki kabullerle özdeşleştirilerek bir ideolojiye dönüşmüş olmaktadır. Bu da meselenin bilimsel olmaktan ziyade ideolojik olarak ele alındığını göstermektedir.

Bilimin dinin karşısında konumlandırılması her ne kadar çok eskilere dayandırılrsa da klasik dönemde bu tonlamada olmadığını ve içinde bulunduğumuz asırda daha sert bir şekilde olduğu görülmektedir. Bu konulara eserlerinde geniş bir şekilde yer veren Garaudy, farklı yobazlıklardan bahsederken, bilimi ilah seviyesine çıkartıp adeta onu putlaştıran yaklaşımları “bilimci-teknookratik yobazlık” olarak ifade etmektedir.³⁰ Meselenin farklı yönlerine değinen Garaudy, insanların Batı’nın bilim ve teknik yönden olduğu gibi hayatın diğer kulvarlarında da üstün olduğuna dair kesin inancın olmasını, yobazlığın en sinsi yönü olarak değerlendirmektedir.³¹ Yine bu bağlamda bilimin sınırları üzerine eser yazanlardan biri olan İngiliz fizikçi Brian Ridley (d. 1931), bilimin her şeyi çözeceğini kabul eden ideolojik anlayışı “bilimcilik” olarak tanıtır ve bu algıdan da uzak durulması gerektiğini ifade etmektedir.³²

Türkiye özelinde de bazı eserlere ve yazılara bu düşüncenin yansıdığına görmek mümkündür. “Dinsel inançların bir aldatma ve kaçıştan meydana geldiği, inançların ilkel insanların doğayı kavrayamayan duygularından ortaya çıktığı,”³³ “akıl ve bilimin aydınlık, din ve imanın ise karanlık olduğu,”³⁴ “bilimin din kapısından sığmadığı ancak dinin bilim kapısından sığıldığı”³⁵ gibi iddialar bunlardan bazılarıdır. Bu bağlamda son dönemlerde Türkiye’de tv programlarında ve sosyal medyada sıklıkla evrim konusunu tartışan Sinan

²⁹ Aliye Çınar, *Tanrı Yanılışı Üzerine: İnanmak ya da İnanmamak* (İstanbul: Profil Yayıncılık, 2009), 18.

³⁰ Garaudy, *Yobazlıklar*, 19.

³¹ Garaudy, *Yobazlıklar*, 19-20.

³² Ridley, *Bilimin Sınırları*, 9.

³³ Hüseyin Portakal, *Din ve İnsan Sorunu* (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1997), 21, 157.

³⁴ Turan Dursun, *Tabu Can Çekişiyor: Din Bu I* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1993), 9.

³⁵ Hürriyet Gazetesi, “İslam Nerede Yanılıyor?” (Erişim 3 Şubat 2019).

Canan, inançlı birisi olmasına rağmen evrim teorisini kabul etmeyenleri “bilim bilmemekle” ve “bilimsellikten uzak olmakla” itham etmektedir.³⁶ Bu durum, -her ne kadar bilimin ideolojiye dönüştürülmesi ateistler tarafından başlatılmış olsa da- zamanla bazı inananların da kendi dışındakilere benzer şekilde davrandığını göstermektedir.

Yeni ateizm, mesajını ve söylemlerini topluma yaymak için farklı yöntemleri denemekle beraber en çok da bilimi araç olarak kullanmaktadır. Benimsedikleri düşüncelerini yazdıkları kitapları bastıran yaynevleri ve yayın ağları da halk arasında dinin bilime aykırı olduğu fikrini kabul etmekte onlarla aynı düşünmektedir. Bu durum, ideolojik eğilimlerin aynı gündemi öne çıkarmada ve yaymakta ortak bir noktada birleştiklerini göstermektedir.

2. Yeni Ateizmdeki İdeolojik Bilim Anlayışının Kelâmî Kritiği

Batı toplumları Orta çağ; dinin şekillendirdiği, gerçeğe ulaşmadaki tüm yolları kapattığı ve insanların kaldıramayacağı bir hayatın olduğu dönem olarak tanıtmaktadır. Aynı toplumlar Aydınlanma çağını ise dinin, Tanrı'nın ve kilisenin bireysel ve toplumsal hayattan uzaklaştırılarak insanların karanlıklardan kurtarıldığı dönem olarak tanıtmaktadır. İşte bu dönemde insanların daha önce benimsedikleri inançlarının yerini ideolojik içeriğe bürünmüş bilim almaktadır. Öyle ki “bilginin güç olduğu” dilden dile dolaşırken “dinin bilgiye karşı olduğu” ise zihinlere yerleştirilmekteydi. Bu durumu yukarıda da belirtildiği üzere “bilimcilik” olarak isimlendiren Ridley, bilimin kendisini yeni ve güçlü olarak tanımlayıp diğer kaynakları devre dışı bıraktığından beşerî ve dinî ilimler için tehlike olmaya başladığını belirtir.³⁷ Bilimin ideolojik bir konuma getirilmesi, beşerî ilimler için tehlike arz ettiği gibi bu ilimlerden dinin inanç boyutuyla ilgilenen kelâm ilmi açısından da sıkıntılı bir duruma sebep olmaktadır. Çünkü ideolojik bilim anlayışı, Tanrı ve ona inanma dâhil her konunun bilimsel açıdan incelenmesi gerektiğini vurgular ve bunu da ısrarla savunur.³⁸ Neticede bilimle ispatlanamayan her şey hem bilimsel sayılmamakta hem de yok kabul edilmektedir. Oysa bu durum, bilimsel açıdan

³⁶ Sinan Canan, “Akli Karışık Müslümanlar İçin Minik Bir Evrim Kılavuzu” (Erişim 26 Aralık 2023).

³⁷ Ridley, *Bilimin Sınırları*, 12.

³⁸ Bilgili, *Bilim Ne Değildir?*, 19; Özkan, “Yeni Ateizmde Din Eleştirisi”, 130-149.

eleştirilmiş ve doğru bulunmamıştır. Bu bağlamda doğrulama kuramının³⁹ karşısında yer alan Karl Popper'ı (ö. 1994) hatırlamak gerekmektedir. Zira Popper'a göre bir mesele bilim yoluyla ispatlanamadığı için onu bilim dışı saymak doğru değildir.⁴⁰ Bununla beraber kesin ispatlanamamış bir teorinin mutlak doğru bir doktrin olarak kabul edilmesi de ilmî açıdan tutarlı görülmemektedir.

Yeni ateizmin temsilcilerinden Harris, eğer dinden bahsedilecekse bunun doğrudan bilimsel kanıtlarla ispatlanması gerektiğini savunmaktadır.⁴¹ Dawkins ise eğer inançtan bahsedilecekse insanın zihninde inancı içerecek "tanrı merkezi" şeklinde bir bölümün olması gerektiğini söyler. Ancak bunun bilimsel olarak açıklanmadığını dile getirir.⁴² Benzer şekilde Dennett da çalışmalarında tüm dinî inançların yanıltıcı olduğunu, bilimle dinin asla aynı çatı altında olamayacağını düşünmektedir. Kendisini, insanların zihinlerini bulandıran bir büyü olarak düşündüğü dinin bu büyüsünü ortadan kaldırmak için görevli kabul etmektedir. Bu tür iddiaları dile getirdikten sonra bu iddiaların ispatının bilimle yapılabileceğini düşünmektedir.⁴³ Burada "inançla bilgi arasında bir bağın olduğunu" kabul etmekle "inancın bilimsel yolla ispatlanması gerektiğini" savunmak arasında fark olduğunu belirtmek gerekir. Elbette inançla bilgi arasında bir bağ vardır. Hatta akıl ve bilgi vesilesiyle inanç daha da derinleşir ve temellendirilir. Kur'ân-ı Kerim'de tevhid inancının konu

³⁹ Doğrulama kuramına göre bilimsel bilgi sağlam ve kesin bilgi olup bunun doğru kabul edilebilmesi için olgularla, gözleme ve deneysel araçlarla doğrulanması gerekmektedir. Pozitivist düşüncesinin bir neticesi olan bu anlayışın yanılgıları ve yetersizlikleri ilk kez Karl Popper tarafından fark edilmiş ve eleştirilmiştir. Popper, bilim insanının ulaştığı bilgiyi mutlak doğru ilan etmeyip yalnızca geçici bir süre için güvenilir bilgi olarak kabul eden ve bununla da yetinmeyip eleştirel akıl ile hep daha fazlasını arayan insan olması gerektiğini ifade eder. İşte tam da böyle olması için Popper, bilginin mutlak olmadığı görüşünü benimsemek gerektiğini dile getirir. bk. Karl R. Popper, *Bilimsel Araştırmanın Mantığı*, çev. İlknur Aka-İbrahim Turan (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2015), 18.

⁴⁰ Popper, *Bilimsel Araştırmanın Mantığı*, 87.

⁴¹ Sam Harris, *İnancın Sonu*, 48.

⁴² Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, 157.

⁴³ Daniel Dennett, *Breaking The Spell: Religion as a Natural Phenomenon* (New York: Penguin Books, 2007), 132-133; akt. Saliha Sanlısoy Dökmetaş, *Materyalist Bilinç Teorilerinde Tanrı Sorunu: Daniel Dennett Örneği* (İstanbul: İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 99, 123.

edindiği âyetlerin bağlamına bakıldığında, inançla bilginin ilişkilendirildiği görülecektir.⁴⁴ Tabii buradaki ilmin, arttıkça sahibini yaratıcıya yaklaştıran, Allah ve meleklerle anılmayı hak ettiren bir ilim olacağı da düşünülmelidir. Yine “*Bilin ki, o (Kur’ân) Allah’ın ilmiyle indirilmiştir ve O’ndan başka ilâh yoktur.*”⁴⁵ âyetinde Allah’ın ilmine vurgunun hemen ardında tevhidin zikredilmesi de dikkatleri çekmektedir. Kur’ân’da Allah’ın, Peygamberine emir kipiyle söylemesini ve arttırılmasını istediği hususlardan birinin ilim olması son derece önemlidir.⁴⁶ Burada zikredilen ve benzeri âyetlerden hareketle en azından Kur’ân özelinde ilim, vahiyden ve yaratıcıdan ayrı açıklanamamaktadır. İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) de üzerinde yaşanan âlemin duyulmayan âleme ışık tuttuğunu bunun için de akıl yürütülmesi gerektiğini ve bunun da Allah’ın bir emri olduğunu belirtmektedir.⁴⁷ Diğer taraftan İslâm düşüncesinde akletme işlevi anlamında kullanılan tefekkür, teemmül, tedebbür, tezekkür, tefekkuh ve nazar gibi kavramların sıkça kullanılması da akıl için belirtilen alanın ne kadar geniş olduğunu göstermektedir.⁴⁸ Dolayısıyla Aydınlanma dönemiyle beraber aklın ve bilimin öncelendiği bir bakış açısı oluşurken dinin bu bağlamda tutarlı bir görüş ortaya koyamadığı fikri, İslâm dini açısından doğruyu yansıtmamaktadır. Neticede dinin tutarlı bir görüş ortaya koyamadığı fikri, Ortaçağ Hıristiyanlığı için geçerli olsa da İslâm dini için geçerli değildir. Zira İslâm’ın entelektüel geleneğinde Hıristiyanlıktakine benzer bir buhran dönemi olmadığı gibi aksine gerek bilgi gerekse akıl ile dinin uzlaşmasını sağlamak için de birçok yöntem geliştirilmiştir.⁴⁹

Bütün bunlarla beraber inançla bilgi arasındaki bağın bilimsel yolla özellikle de deney ve gözlemle tespit edilmesini istemek, günümüz pozitif ilimle-

⁴⁴ “Allah, melekler ve adaleti yerine getiren ilim sahipleri, O’ndan başka ilâh olmadığına şahitlik etmişlerdir. O’ndan başka ilâh yoktur, O güçlüdür, Hakîm’dir.” *Kur’ân Yolu* (Erişim 30 Mayıs 2021), Âl-i İmrân 3/18.

⁴⁵ Hûd 11/14.

⁴⁶ bk. “Gerçek hükümdar olan Allah Yüce’dir. Kur’ân sana vahyedilirken, vahy bitmezden önce, unutmamak için, tekrarda acele edip durma, "Rabbim! İlmimi artır" de.” (Tâhâ 20/114)

⁴⁷ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi (Beyrut: Dâru Sader, 2010), 16.

⁴⁸ Ramazan Altıntaş, *İşlevsel Akıl* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2003), 57.

⁴⁹ bk. Hülya Alper, *İmam Mâtürîdî’de Akıl-Vahiy İlişkisi* (İstanbul: İz Yay., 2009), 15-49.

rinin sınırları dışında bir durum olmaktadır. Modern dönemde sadece pozitif ilimler için kabul edilmesi gereken deney ve gözlemin sadece bu alanlar için değil; dinler, âdetler, gelenekler, ahlâkın temel olayları ve değerleri için de geçerli kabul edilmesi dikkat çekicidir. Oysa deney ve gözlem bilimlerde emin olunmayan tekrar eden olaylarda uygulanmaktadır.⁵⁰ Daha önce test edilen bir durumun gözlemlendiği şekilde bu güne kadar devam edegelmiş olması bunun daha sonra da aynı şekilde devam edeceği anlamına gelmez. Böyle bir mantıki zorunluluk da bulunmamaktadır. Diğer taraftan bu anlayış kabul edildiğinde felsefe ve ahlak metafizikten arındırılmış olacaktır ki bu yaklaşımda paradoksal bir durum ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki; modern dönem bilim anlayışı sadece müşahede vasıtasıyla görülen âlemle sınırlandırılmış ve bunların keşfedilmesinde deney, kıyas ve kısmen de tecrübeye başvurulmuştur. Bu durumda görülen âlemin dışında olduğu kabul edilen metafizik boyutun modern bilim anlayışı tarafından incelenmesi ve deneye konu olması düşünülemez. Zira yok olduğu düşünülen bir boyutun inceleme konusu yapılması çelişkili bir durum arz etmektedir. Bu algının bilim anlayışıyla, inançsal boyutun varlığı veya yokluğu tespit edilemez. Çünkü metafizik, bu algıya sahip kişilere göre nüfuz edilebilecek bir alan değildir. Dolayısıyla bilime, metafizik boyut hakkında bir yargıya ulaşma görevinin yüklenmesi doğru değildir. Sonuçta bilimin sınırlarını dikkate almadan ondan metafizik epistemolojiye dair alanda da bir şeyler beklemek ideolojik yaklaşım olmaktadır. Kelâm ilminde geliştirilen bilgi anlayışında da bilginin subjektif, ideolojik, itici ve dışlayıcı gibi modern bilimin ölçütlerinden sakınılması gerekmektedir.⁵¹ Neticede inanç boyutunun varlığı veya yokluğunu bilimin ölçütleriyle değerlendirmek bir açıdan metot hatasına düşmektir. Çünkü metafiziksel bir konuyu doğal bir fenomen gibi algılayarak incelemek, farklı özelliklere sahip iki alanı aynı kriterlere tabi tutmak gibi bir hataya sebep olacaktır.

Akıl ve bilgi hem din açısından hem de bilim açısından vazgeçilmez değerlerdir. Ancak bunlar doğru ve hakikat olanın tespitinde tek yol değildir. Şöyle

⁵⁰ Ridley, *Bilimin Sınırları*, 18.

⁵¹ Tevfik Yücedoğru, "Kelam Bilgi Teorisi Ne Olmamalıdır?", İlahiyat Fakülteleri Kelam Anabilim Dalı Eğitim-Öğretim Meseleleri ve Koordinasyon Toplantısı ve *Kelamda Bilgi Problemi* Sempozyumu, ed. Orhan Ş. Koloğlu vd. (Bursa: Arasta Yay., 2003), 23-26.

ki bilim, insanoğlunun en önemli entelektüel aktivitelerinden birisi olsa da onun her şeye gücünün yettiğini ve yegâne kaynak olduğunu belirtmek abartı olacaktır. Bu bağlamda Mâtürîdî, iyiliğin ve kötülüğün bilinmesinde çevreden etkilenmemiş insan aklının yeterli olmasıyla beraber; ruhsal ve fizikî bazı şartlar, aklın şüpheye düşmesine sebep olabileceğini ve onun doğru karar vermesine engel olabileceğini belirtmektedir. Bundan dolayı da Allah'ın peygamber gönderip, vahiy yoluyla emir ve yasaklarını bildirmesi, akıl için bir kolaylaştırma ve yardım (lütf) olmaktadır.⁵² Bunun için kelâm ilminde duyular ve akılla beraber doğru haber de bilginin kaynağı olarak kabul edilmektedir.⁵³ İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) de insanın bulunduğu ortam ve örfe göre bazen iyi olarak algılanan bir fiil, bazen de çirkin olarak algılanabilir. Bunun için neyin iyi neyin kötü olacağını, ancak Allah'ın bildirmesiyle netlik kazanacağını savunur.⁵⁴ Yine Kant (ö. 1804) gibi bazı filozoflar da ahlâk gibi bilimin tek başına belirleyemeyeceği konularda bir yaratıcının ve âhiret inancının olması gerektiğini ifade etmişlerdir.⁵⁵ Dolayısıyla insanın ahlâkî davranışının bir manasının olması sadece bilimle değil, ancak Allah'ın ve bu dünyadan ayrı bir hayatın var olmasıyla mümkün olacaktır. Bu bakımdan inananlar, dünyada yapılan ahlaksızlıkların karşılığının ahirette verileceğine inanırken; inmayanların bu dünyada ahlaksızlık yapanların nasıl bir karşılık alacakları ve mağdur olanın nasıl mağduriyetinin giderileceği noktasında çaresiz kaldıkları görülmektedir.

Eserlerinde bilime yüklenen yanlış algılara değinen Ali Fuad Başgil (ö. 1967), “bugün insan utanmasa da ilim namına konuştuğunu ileri sürerek yüzde yüz yalan söylese yine birçok safdilleri aldatabilir” diyerek; eski devirlerde dünyayı öküzü boynuzunda gösteren “din bezirgânları” ile modern bilimin mahiyetinden habersiz olan “ilim bezirgânları” arasında farkın olmadığını

⁵² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 185, 248.

⁵³ bk. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 69; Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *Tabşiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2004), 1/24; Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddîn Râzî, *Kelâm'a Giriş el-Muhassal*, çev. Hüseyin Atay (Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 2002), 7 vd.

⁵⁴ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd* (Beyrut: Dârü'l-Minhâc, 1437/2016), 305 vd.

⁵⁵ bk. Enis Doku, *Allah'sız Ahlak Mümkün mü?* (İstanbul: İstanbul Yay., 2019), 10.

belirtmektedir.⁵⁶ İdeolojik bazı yaklaşımların ülkemizde “evrensel bilgi” şemsiyesi altında kendilerini meşrulaştırdıklarına değinen Cemil Meriç (ö. 1987) de bu durumun hafıza yokluğuna ve geçmişle bağın kopmasına sebebiyet verdiğine işaret etmektedir.⁵⁷ Bu bakış açısı yaşadığımız çağda yeni ateizm vasıtasıyla öyle bir boyuta ulaşmıştır ki fert, toplum ve hatta devletler bilim ve teknolojiyi ideolojik olarak nitelemişlerdir. Bu durum, insanların dinden uzaklaşmasında veya ona ilgilerinin azalmasında etkili olmaktadır. Nihayetinde bilim ile dinin farklı argümanlarının olması üzerinden bu ikisinin çatıştığı dolayısıyla bunların uyuşamayacağı iddiasının temelinde, din ve inanç müessesesini dogmatik buna karşın bilimi de gelişmişliğin tek göstergesi olarak kabul etme şeklindeki ideolojik yaklaşım bulunmaktadır.⁵⁸

Bilimin ideoloji ile mezcedilmesi ve dine karşı bir yerde konumlandırılması, insanların dinî yaşantıdan uzaklaşmalarına da sebebiyet vermektedir. Bir kısım İngiliz yazarlar tarafından dinden uzaklaşmadaki esas faktörün, bilim olarak gösterilmesi bu duruma işaret etmektedir.⁵⁹ Yine Rus kozmonot Titov’un uzaya çıkıp geri geldiğinde orada Tanrı’yı görmediğini dolayısıyla Tanrı’nın var olmadığını ifade etmesi de bilimsel olan bir hususun doğrudan dine karşı olması gerektiği düşüncesini vermektedir.⁶⁰ Türkiye’de uzun dönem siyasetle meşgul olan Ufuk Uras’ın dinden uzaklaşma sürecini anlatırken birçok etkenin yanı sıra biyoloji dersine yaptığı vurgu ve orada öğrendiklerinin belirleyici olduğunu ifade etmesi de aynı duruma işaret etmektedir.⁶¹

⁵⁶ Ali Fuad Başgil, *Din ve Laiklik* (İstanbul: Kubbealtı Nşr., 2003), 55; Ali Fuad Başgil’de ilim-din münasebeti hakkında geniş bilgi için bk. Fethi Kerim Kazanç, “Ali Fuad Başgil’in Düşünce Dünyasında İlim-Din Münasebetine Telojik ve Felsefi Bir Yaklaşım”, *Ord. Prof. Dr. Ali Fuad Başgil*, ed. Cevdet Yılmaz (Samsun: Çarşamba Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 123-180.

⁵⁷ Cemil Meriç, *Kültürden İrfana* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 75, 480.

⁵⁸ Akın, “‘Bilimsel İlerlemeler Tanrı’yı Yok mu Ediyor?’ Sorusu ve Kelâmî Açından Değerlendirilmesi”, 701-730.

⁵⁹ Bilgili, *Bilim Ne Değildir?*, 31.

⁶⁰ Bilgili, *Bilim Ne Değildir?*, 32.

⁶¹ Habertürk, “Namaz Kıldığım İçin Alay Konusu Oldum” (Erişim 16 Haziran 2022). “Babam benim İlahiyat okumamı, dini bütün bir insan olarak eğitim görmemi istedi. Benim solculuşma sürecim edebiyat üzerinden oldu. Lise 2, lise 3’e kadar tereddütlerim sürdü. Modern biyoloji dersi beni çok etkiledi. 1968 yılında laboratuvar ortamında aminoasitlerden proteinler yapıldığını öğrenince o bende bazı ampuller yaktı.”

Bilimi ideolojik hale getiren anlayışta genellikle din, dogmatik olmak ve akıl karşıtlığıyla ilişkilendirilmektedir. İdeolojik olan bu algı, bilimin içeriğini kendi dünya görüşüyle inşa etmektedir. Neticede bilimi dogmaya dönüştüren bu algı öyle bir aşamaya getirilmiştir ki bilim aslında dinin yetersizliğinden dolayı ortaya çıkmış ve hayatın her alanında rehberlik yapabilecek bir konuma gelmiştir. Dawkins ve Sam Harris gibi yeni ateistler aslında bilimsel değil daha çok bilim kisvesi altında ideolojik fikirlerini savunmaktadırlar. Bu da bilimi kendi sahasının dışına çıkararak kendi iddialarının bir malzemesi haline dönüştürmek suretiyle araçsallaştırdığını göstermektedir.⁶² Oysa bilim, varlık sahasındaki nesnelerin yapılarını ve işleyişlerini incelerken din ise kendisine özgü ibadet, inanç ve ahlak ilkelerini ele almaktadır. Ancak din ile bilimin farklı alanlarla ilgilenmeleri bunların birbirlerinin zıddı olduğu anlamına gelmemelidir. Her ikisi de insanın sahip olduğu en önemli değerlerdendir. Bilim ve dinin uğraş alanları farklı olmakla beraber birbirinin karşıtı değildir. Hatta bilimin yaptığı birçok araştırma, bu evrenin ve içindekilerinin bir yaratıcısının olması gerektiğini ifade etmektedir.⁶³ Maalesef uğraş alanları belli olan din ile bilim ideolojik yaklaşımdan kaynaklı bir çatışma alanına dönüştürülmüştür.

Yeni ateistler tarafından bilime yüklenen anlam ve konum karşısında din, aşağılanmakta ve karşıt bir yerde konumlandırılmaktadır. Din, yeni ateizmde bilimsel faaliyetlerin önünde engel olarak gösterilirken⁶⁴ farkında olmadan kendileri katı bir ideolojik duruma sebep olarak diğer aklı faaliyetleri engelleyen bir anlayışa bürünmüşlerdir. Bu da kendilerini hakikatin tek temsilcileri ve bilimin yegâne koruyucuları olarak görmelerine sebep olmuştur. Çünkü herkesin ortak kabul edebileceği hususlar yerine kendi ideolojik düşüncelerini mutlak doktriner kabul ettirme gayretine girilmektedir. Aynı zamanda bu durum, toplumda insanların nazarında dinin değerini aşağılamaya yönelik davranışlar olarak görülmektedir. Mesela Covid salgını döneminde sosyal medyada bazı karikatürler yayınlandı.⁶⁵ Bilim insanları ve din adamlarının resmedildiği bu karikatürlerde din adamları son

⁶² Ögük, Yeni Ateistlerin Yanılgıları, 22-23.

⁶³ Topaloğlu, Ateizm ve Eleştirisi, 53.

⁶⁴ Dawkins, Tanrı Yanılgısı, 261.

⁶⁵ bk. Zanka, "Bayağılığa Katlanmak Zorunda Mıyız?" (Erişim 12 Şubat 2024).

derece çirkin ve itici bir şekilde resmedilirken, bilim insanları ise çalışkan, düzenli ve insanları hastalıklardan kurtarmaya çalışan birer kişi olarak resmedilmekteydi. Bu karikatürler insanlara açık bir şekilde “tek rehberin bilim olduğunu bunun dışında bir rehber aramanın ise abes bir iş olduğunu” ifade etmekteydi. İşte oluşan bu tutumun toplumda karşılık bulmasında bilimin ideolojik bir yapıya büründürülmesinin önemli bir katkısının olduğunu söyleyebiliriz. Zira bu bakış açısı ideolojik yaklaşımın bir sonucudur. Diğer taraftan Covid döneminde yaşanan olaylar bize bilimin önemini hissettirdiği gibi onun bir yönüyle de ne kadar aciz olduğunu göstermiş oldu. Aynı şekilde bilimin önemi anlaşılırken ahlakın da en az onun kadar önemli olduğu yaşanılarak görülmüş oldu.

Günümüzde bilim, geçmişte bilimsel yollarla söylenen bazı hususların yanlış olduğunu dile getirmektedir. Bu bağlamda önemli eleştiriler yapanlardan biri olan Karl Popper’in bilimlerin kayan kum üzerinde olduklarını ifade etmesi dikkat çekicidir.⁶⁶ Aynı minvalde günümüzde birçok bilim insanının da bugün kabul edilen bilimsel verilerin ileride çürütülebileceğini veya reddedilebileceğini dile getirmeleri son derece önemlidir.⁶⁷ Hatta bazı çalışmalarda “bilimsel ateizm” denilen anlayışa sahip bilim insanlarının bile kendi aralarında çelişen birçok bilimsel hataları bulunduğu belirtilmektedir.⁶⁸ Bu hususlarda yapılan çalışmalarda, olgu ve olayları açıklama iddiasında olan ve kendisini epistemik statüye sahip kabul eden ancak yanılabilir olmaya kapalı “bilimsellik” iddiası taşıyan öğretiler, “sahte bilim” olarak isimlendirilmektedir.⁶⁹ Nihayetinde bilimle ispatlanan bir durum, ileride yine bilimle yalanlanabilme ihtimali taşıdığından bilimin verilerinin, yerine göre göreceli olabileceğini söylemek mümkündür. Bu durumda yeni ateizmde her şeyin olduğu gibi ahlakın da kaynağının bilim olduğu hatırlanacak olursa; o göreceli ahlakla bir grubun veya milletin menfaati, başka bir grubun veya milletin mensuplarının sömürülmesi, köleleştirilmesi ve hatta imha edilmesini icap

⁶⁶ Karl R. Popper, *Daha İyi Bir Dünya Arayışı*, trc. İlknur Aka (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), 43.

⁶⁷ Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, trc. Ersin Kuşdil (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998), 44,171.

⁶⁸ Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, 162.

⁶⁹ Ferit Uslu, “Bilimselliğin Kriteri ve Sınırları Problemi –Bilim, Bilim Olmayan Sahte Bilim–”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/19 (2011), 10.

ettirebileceği düşünölmelidir.⁷⁰ Aynı şekilde ahlâk göreceli olunca kişi meşru olana göre hareket etmekten ziyade kendisine hoş gelen şeyleri meşrulaştırma yoluna gidebilir. İşte izâfi bir ahlâk yerine evrensel bir ahlâk anlayışının olması için; ahlâkı, ilâhî olanla ilişkilendirmek gerekmektedir. Ahlâkı temellendirmedi din dışındaki diğer etkenlerin bazı faydaları olmasına rağmen ruha tesir etme ve ahlâkî kuralların içselleştirilmesi bakımından din kadar etkin olmadığının savunulması da⁷¹ bunu göstermektedir.

Dawkins gibi yeni ateist düşünürlerin her konuya evrimsel bir izah getirme çabaları, genlerin bencilliğinden bahsedilerek ahlakın kaynağını da bazı genlere indirgeyip meseleyi evrimle açıklamalarında da görölmektedir.⁷² Ahlâkî bazı erdemlerin sergilenmesinin genlerin hayatta kalmasına yardımcı olduğu, böylelikle insanların bu tür eylemleri gerçekleştirdiği dile getirilmektedir. Buradan hareketle de ahlâkî erdemlerin biyolojik evrim sonucu olarak zamanla tesadüfi bir şekilde geliştiği iddia edilmektedir. Bilimsellikten uzak olan bu iddiada, tesadüfi süreçlerin farklı şekilde oluşmasının mümkün olduğu düşünölmemektedir. Eğer ahlâkî erdemler, evrim sonucu oluşursa bu durumda güvensizlik ortaya çıkar. Çünkü evrim, hayatta kalmayı amaçlarken doğruyu önemsememektedir. Yani evrim, doğru olanın değil güçlü olanın kurtarılmasına odaklanmaktadır. Böylelikle neredeyse türlerin devamına katkı sağlayacağı düşüncesinden hareketle öldürmenin ahlakiliği savunulmuş olunacaktır ki bu durum ahlâkî erdemlerin temelsiz kalmasına sebep olacaktır.⁷³ Diğer taraftan “kendisi için istediğini bir başkası için de isteme”⁷⁴ ahlâkî ilkesini biyolojik evrim sonucunda izah etmek de mümkün değildir. Çünkü evrim sonucu oluştuğu iddia edilen genler, sırf kendisinin yaşamını sağlayacak eylemlerde bulunarak bencillik yapıyorsa bir başkasını kendisine tercih etmesi düşünölemez. Bununla beraber başkalarına iyilik yapma duygusu, merhamet, diğerkâmlık ve dürüstlük gibi bazı güzel hasletler bizim hayatta kalmamız için fayda yerine zarar sağlayacaktır. Zira insanların genlerden

⁷⁰ Aliya İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslâm*, çev. Salih Şaban (İstanbul: Yarın Yay., 2013), 188.

⁷¹ Ahmed Naim Babanzâde, *İslâm Ahlâkının Esasları* (İstanbul: Bedir Yay., 1992), 20.

⁷² Dawkins, Tanrı Yanılgısı, 204.

⁷³ Emre Dorman, “Allah Olmadan Objektif Bir Ahlâk Mümkün mü?”, *İslâm Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi*, ed. Cemalettin Erdemci vd. (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 417.

⁷⁴ Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, (1-6) (Mısır: Müessesetü Kurtuba, ts.), 3/278.

oluştugu düşünöldüğünde iyi ve dürüst olan genlerin, kötü ve merhametsiz genler tarafından yok edileceği sonucuna ulaşılacaktır.⁷⁵ Dolayısıyla insan fiillerinin biyolojik bir makine vasıtasıyla gerçekleştiğini iddia etmek ve birçok konuda olduğu gibi bunları da ideolojik bilimle ilişkilendirerek evrimsel aşamalarla izah etmek ahlakın kaynağını oluşturmada makul görünmemektedir.⁷⁶ Oysa evrenin oluşumu ve meydana gelişini gibi süreçlerin dışında başta insanın ahlaki eylemlerinin kaynağı olmak üzere onun iç dünyasıyla ilgili hususları sadece bilimde arama, biyoloji ve evrime indirgeme insanın sosyal, duygusal, psikolojik bir varlık olduğu da düşünöldüğünde doğru bir yaklaşım olmadığı görülecektir. Zira ahlak, değer ve anlam konusunun salt bilimle izah edilmesi düşünölemez.

Modern dönemde yeni ateizmde bariz bir şekilde kendini izhar eden ideolojik bilim vasıtasıyla, artık bilim doğayı anlamamızı ve tanımamızı sağlaması gereken aşamadan çıkartılıp sosyal ve ahlakî tüm meseleleri çözebilecek bir konuma getirilmiştir. Öyle ki bu yaklaşımla fizik âleminde olan sebep-sonuç ilişkisinin sosyal dünyada da olması gerektiği savunulmuştur. Bilimin gelişmesi adeta insanlığın ve ahlaki yapının da gelişmişliğinin ölçüsü olarak kabul edilmiştir. Taha Abdurrahman, bu ideolojik yaklaşımın kabul ettiği “insanın akliliği (bilimsel yönü) arttıkça insanlığı artar” yerine, “insanın ahlakiliği arttıkça insanlığı artar” denilmesi gerektiğini savunmuştur.⁷⁷ Diğer bir ifade ile “insanın ilmi arttıkça ahlaki yapı gelişir” demek yerine “ahlaki yapı sağlamlaştıkça insani yön de gelişir” denilebilir. Bu tür konuları gündeme getiren Ridley, bilimin kesinlikle sınırlarının olduğunu belirterek, bilimin her şeyi kapsayan bir mite çevrilmesinin, bilim ve toplumun faydası açısından engellenmesi gerektiğini belirtmektedir.⁷⁸

⁷⁵ İsmail Şimşek, “Tanrısız Ahlak, Ahlaksız Tanrı Mümkün Müdür?”, *II. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu “Din, Ahlak ve Hukuk”*, ed., İshak Tekin - Esmâ Türkmen (Ankara: Sonçağ Akademi, 2021), 165-173.

⁷⁶ Kelly James Clark, *Religion and The Science of Origins Historical and Contemporary Discussions* (New York: Palgrave Macmillan, 2014), 227; akt. Şimşek, “Tanrısız Ahlak, Ahlaksız Tanrı Mümkün Müdür?”, 167.

⁷⁷ Taha Abdurrahman, *Bilgi Ahlaktan Ayrıldığında*, çev. Muhammed Ateş (İstanbul: Pınar Yay., 2022), 58.

⁷⁸ Ridley, *Bilimin Sınırları*, 28.

Bilimin test edilebilir gerçeklerinin yanında dinin de insanlığın faydasına olan ve onları yönlendiren evrensel birçok hakikatleri bulunmaktadır. Bilimsel olmayanı doğrudan batıl olarak ifade etmek ve yok saymak gibi indirgemeci bir yaklaşım, doğru kabul edilemez. Çünkü olgu ve duygu dünyasında yaşayan insanoğlu, yaratılışı itibarıyla bilgiye ihtiyaç duyduğu kadar inanmaya da ihtiyaç duymaktadır. Onun içindir ki en iptidai kavimlerden günümüzdeki en yüksek donanımlara sahip topluluklara varıncaya kadar insanlar bir inanca bağlı olmaya çalışmışlardır. Ama ne yazık ki 15. ve 16. yüzyıllarda maddenin ruhsallaştırıldığı gibi günümüzde de ruh maddeselleştirilerek⁷⁹ insanın bir inanca bağlı olmadan da yaşayabileceği öne sürülmektedir. Oysa madde de ruh da insana ait olup her ikisine de ihtiyaç duyulmaktadır. Neticede bilimin ideolojik hale dönüştürülmesinde bir açıdan materyalist ve seküler bir anlayışın bulunduğu ifade etmek mümkündür. Zira ideolojik bilim anlayışının her yere girmesi ve devamında her alanın “tanrısızlaştırılması” doğal olarak materyalist ve seküler bir yaklaşımın da kaçınılmaz olarak yayılmasını sağlamaktadır.

Sonuç

Yeni ateizm düşüncesinde hakikatin yalnızca bilime ait olduğunun açık bir şekilde ifade edildiği görülmektedir. Bilimsel temelde her türlü metafizik boyutun varlığı yeni ateizm tarafından inkâr edilmektedir. Bunun karşısında yer alan her türlü düşünce ise bilim dışı olarak değerlendirilmektedir. Bu anlayışta bilimin, bütün problemleri çözebilecek bir konumda olduğu kabul edilmiştir. Eğer bilim bir konuyu daha önceden tespit edememiş veya hakkında bir şeyler söylememiş ise o konu yok hükmündedir. Hatta bilimsel izahı olmayan her şeyin anlamsız olduğu düşünülerek reddedilmesi gerektiği savunulmuştur. Bunun neticesinde aşk, sanat ve tabii ki iman gibi son derece önemli hasletler, ideolojiye dönüşmüş bilim için yok hükmündedir.

Bilimin asıl uğraş alanı, olayların arka planındaki geniş anlamı topluma iletmek olmalıdır. Bilimi, alanının dışına çıkartarak her hususa hükmettirmeye kalkışmak aslında en büyük zararı bilime vermektedir. Zira bu durum insanlar tarafından değer verilen bilimin, bulunduğu konumdan dar bir ideolojiye dönüştürülmesine sebep olmaktadır.

⁷⁹ Ridley, Bilimin Sınırları, 22.

Bilimin, şahsi bazı çıkarlar doğrultusunda kullanılarak dinin karşısında konumlandırılması onun toplumun nezdinde değersizleştirilmesine de sebep olabilmektedir. Diğer taraftan bilime sadece kendi dünya görüşünü onaylatmak gayesiyle ideolojik yaklaşmak ve onu bir araç olarak kullanmak bilim insanını, asıl amacından uzaklaştırıp seküler bir anlayışa sevk etmektedir. Şunu belirtmek gerekir ki yeni ateizm eğer kendisine bilimsel bir alt yapı oluşturmak isteseydi burada eleştirilmeyebilirdi. Ancak onlar bilimi ateizmle özdeşleştirmeye çalıştıklarından artık yapılanın bilim olmadığı bunun yerine “ideolojik bir çaba” olduğunu söylemek gerekmektedir. Dolayısıyla bilimin kendisi değil, onu ideolojik doğrultuda kullananların bilime zarar verdiklerini söylemek mümkündür.

Neticede yeni ateizmin iddia ettiği gibi din ile bilim arasında, birinin varlığının diğerinin yokluğunu gerektirdiği dikotomik bir ilişki bulunmamaktadır. Din ile bilimin işleyiş mekanizması birbirinden farklıdır. Bilim, evreni izah etmeye çalışırken din, Tanrı'nın emir ve yasakları çerçevesinde ahlak eksenli bir yaşam hedeflemektedir. Bilim, bu dünya odaklı iken din, hem bu dünyayı hem de âhiret hayatını önemsemektedir. Bu iki olgu arasında çatışmanın veya birisinin mevcudiyetinin diğerinin yokluğunu gerektirdiğinin iddia edilmesi, ancak ideolojik bir bakışın neticesi olmaktadır.

Kaynakça

- Abdurrahman, Taha. *Bilgi Ahlaktan Ayrıldığında*. çev. Muhammed Ateş. İstanbul: Pınar Yay., 2022.
- Akın, Murat. “‘Bilimsel İlerlemeler Tanrı’yı Yok mu Ediyor?’ Sorusu ve Kelâmî Açıdan Değerlendirilmesi”. *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 6/2 (Aralık 2020), 701-730. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.767760>.
- Alper, Hülya. *İmam Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi*. İstanbul: İz yay., 2009.
- Altıntaş, Ramazan. *İşlevsel Akıl*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.
- Arslan, Ahmet. *Felsefeye Giriş*. Ankara: Vadi yayınları, 1996.
- Babanzâde, Ahmed Naim. *İslâm Ahlâkının Esasları*. İstanbul: Bedir Yay., 1992.
- Başgil, Ali Fuad. *Din ve Laiklik*. İstanbul: Kubbealtı Nşr., 2003.

- Batak, Kemal. *Naturalizm Çıkmazı: Dennett'ten Dawkins'e Yeni Ateizm'in Felsefi Temelleri ve Teistik Eleştirisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Bilgili, Alper. "Yeni Ateizm ve Eleştirisi". *Güncel Kelâm Tartışmaları -I-*. ed. Mehmet Bulğen -Enis Doko. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.
- Bilgili, Alper. *Bilim Ne Değildir? Yeni-Ateist Bilim Anlayışının Felsefi ve Sosyolojik Analizi*. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2018.
- Bulut, Yücel. *Oryantalizmin Eleştirel Kısa Tarihi*. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2002.
- Canan, Sinan. "Aklı Karışık Müslümanlar İçin Minik Bir Evrim Kılavuzu. Erişim 26 Aralık 2023. <https://www.sinancanan.net/akli-karisik-muslumanlar-icin-minik-bir-evrim-kilavuzu/>
- Clark, Kelly James. *Religion and The Science of Origins Historical and Contemporary Discussions*. New York: Palgrave Macmillan, 2014.
- Çetin, Halis. *Çağdaş Siyasal Akımlar*. Ankara: Orion Yayınları, 2007.
- Çınar, Aliye. *Tanrı Yanılgısı Üzerine: İnanmak ya da İnanmamak*. İstanbul: Profil Yayıncılık, 2009.
- Dawkins, Richard. *Kör Saatçi*. trc. Feryal Halatçı. Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, 2004.
- Dawkins, Richard. *Tanrı Yanılgısı*. çev. Kalisto Tunç Tuncay Bilgin. İstanbul: Kuzey Yayınları, 2008.
- Demir, Osman Nuri. "Mu'tezile Akılcılığı ve Aydınlanma Aklı: Akıl ve Ahlâk İlişkisi Temelinde Bir Mukayese". *Hitit İlahiyat Dergisi* 22/1 (Haziran 2023), 169-198.
- Dennett, Daniel. *Breaking The Spell: Religion as a Natural Phenomenon*. New York: Penguin Books, 2007.
- Denett, Daniel. *Darwin'in Tehlikeli Fikri Evrim ve Hayatın Anlamı*. çev. Aybey Eper - Bahar Kılıç. İstanbul: Alfa/Bilim Yay., 2013.
- Doku, Enis. *Allah'sız Ahlak Mümkün mü?*. İstanbul: İstanbul Yay., 2019.

- Dorman, Emre. "Allah Olmadan Objektif Bir Ahlâk Mümkün mü?". *İslâm Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi*. ed. Cemalettin Erdemci vd. Ankara: Elis Yayınları, 2019.
- Dökmetaş, Saliha Sanlısoy. *Materyalist Bilinç Teorilerinde Tanrı Sorunu: Daniel Dennett Örneği*. İstanbul: İstanbul Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Dursun, Turan. *Tabu Can Çekişiyor: Din Bu I*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1993.
- Erbay, Advie. "Bilim ve İdeoloji: Tekniğin İktidarı". *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11/2 (2009), 1-11.
- Feyerabend, Paul K. "Toplum, Bilime Karşı Nasıl Korunmalı?". çev. Ömer Madra. *Gergedan Dergisi* 2 (1987), 44-48.
- Garaudy, Roger. *Yobazlıklar*. çev. Cemal Aydın. İstanbul: Türk Edebiyat Vakfı Yayınları, 2017.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-. *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*. Beyrut: Dârü'l-Minhâc, 1437/2016.
- Giddens, Anthony. *Modernliğin Sonuçları*. trc. Ersin Kuşdil. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1998.
- Habermas, Jürgen. *İdeoloji Olarak Teknik ve Bilim*. çev. Mustafa Tüzel. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1993.
- Habertürk, "Namaz Kıldığım İçin Alay Konusu Oldum". Erişim 16 Haziran 2022. <https://www.haberturk.com/polemik/haber/808652-namaz-kildigim-icin-alay-konusu-oldum>
- Hanbel, Ahmed bin. *Müsned*. 6 Cilt. Mısır: Müessesetü Kurtuba, ts.
- Harris, Sam. *İnancın Sonu*. çev. Tunç Tuncay Bilgin. İstanbul: Kuzey Yayınları, 2014.
- Hürriyet Gazetesi. "İslam Nerede Yanılıyor?". Erişim 3 Şubat 2019. <http://www.hurriyet.com.tr/islam-nerede-yaniliyor-141244>
- İnam, Ahmet. "Bilgi ve Hoşgörü". *Journal of Human Science (İnsan Bilimleri Dergisi)* 1 (1989), 77-80.

- İzzetbegoviç, Aliya. *Doğu Batı Arasında İslâm*. çev. Salih Şaban. İstanbul: Yarın Yay., 2013.
- Kazanç, Fethi Kerim. "Düşünce Tarihinde Ateizme Götüren Bir Neden Olarak Kötülük Sorunu". *İslam Düşüncesinde Atezim Eleştirisi*. ed. Cemalettin Erdemci vd. Ankara: Elis Yayınları, 2019.
- Kazanç, Fethi Kerim. "Ali Fuad Başgil'in Düşünce Dünyasında İlim-Din Münasebetine Telojik ve Felsefi Bir Yaklaşım". *Ord. Prof. Dr. Ali Fuad Başgil*. ed. Cevdet Yılmaz. Samsun: Çarşamba Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- Korlaelçi, Murtaza. *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*. Ankara: Hece Yayınları, 2002.
- Kur'ân Yolu*. Erişim 30 Mayıs 2021. <https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir>
- Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yay., 1992.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi. Beyrut: Dâru Sader, 2010.
- Meriç, Cemil. *Kültürden İrfana*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn en-. *Tabşiratü'l-edille fî usûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün. 2 Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2004.
- Ögük, Emine. *Yeni Ateistlerin Yanılgıları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2022.
- Özkan, Mehmet Şükrü. "Yeni Ateizmde Din Eleştirisi". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/89 (Mart 2019), 130-149.
- Popper, Karl R. *Bilimsel Araştırmanın Mantığı*. çev. İlknur Aka-İbrahim Turan. İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2015.
- Popper, Karl R. *Daha İyi Bir Dünya Arayışı*. trc. İlknur Aka. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Portakal, Hüseyin. *Din ve İnsan Sorunu*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1997.
- Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddîn. *Kelam'a Giriş el-Muhassal*. çev. Hüseyin Atay. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 2002.

- Ridley, Brian. *Bilimin Sınırları Bilimin Doğası Üzerine Soruşturmalar*. çev. Orhan Tuncay. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022.
- Şimşek, İsmail. "Tanrısız Ahlak, Ahlaksız Tanrı Mümkün Müdür?". *II. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu "Din, Ahlak ve Hukuk"*. ed., İshak Tekin - Esmâ Türkmen. Ankara: Sonçağ Akademi, 2021. 165-173.
- Topaloğlu, Aydın. *Ateizm ve Eleştirisi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2002.
- Turan, Sümeýra. "Yeni Ateizmin Kur'an Algısı". *Kur'ân'ın Otantikliği*. ed. Halil Temiztürk - Halil İbrahim Delen. İstanbul: Ark Kitapları, 2023.
- Uslu, Ferit. "Bilimselliğin Kriteri ve Sınırları Problemi -Bilim, Bilim Olmayan Sahte Bilim-". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/19 (2011), 5-35.
- Wired Magazine. "The Church of the Non-Belivers". Erişim 13 Şubat 2024. <https://www.wired.com/2006/11/atheism/>
- Vatandaş, Saniye. "İdeolojinin Doğuşu ve Bilim-Din Ekseninde Konumlanması". *ARTS: Artuklu Sanat ve Beşeri Bilimler Dergisi* 4 (2020), 76-102. <https://doi.org/10.46372/arts.746875>.
- Yücedoğru, Tefvik. "Kelam Bilgi Teorisi Ne Olmamalıdır?". *İlahiyat Fakülteleri Kelam Anabilim Dalı Eğitim-Öğretim Meseleleri ve Koordinasyon Toplantısı ve Kelamda Bilgi Problemi Sempozyumu*. ed. Orhan Ş. Koloğlu vd. Bursa: Arasta Yay., 2003, 23-26.
- Zanka. "Bayağılığa Katlanmak Zorunda Mıyız?". Erişim 12 Şubat 2024. <https://www.zanka.com.tr/6647/bayagiliga-katlanmak-zorunda-miyi>